

פליטים בארצם (עקורים) בישראל בעקבות מלחמת "חרבות ברזל": תמונת מצב ועקרונות ראשוניים בזמן חירום

ד"ר רות תלמי-כהן¹
הקריה האקדמית אונו

ד"ר סבטלנה צ'אצ'אשווילי-בולוטין²
המכון להגירה ושילוב חברתי

21.10.2023

¹ חוקרת הגירה ופליטות, אנתרופולוגית וישומית וחברת סגל בקריה האקדמית אונו, RavitT@best.ono.ac.il
² ראש המכון להגירה ושילוב חברתי, סוציולוגית וחוקרת הגירה ואי-שוויון, המרכז האקדמי רופין, Svetach@ruppin.ac.il

פליטים בארצם (עקורים) בישראל בעקבות מלחמת "חרבות ברזל":

תמונת מצב ועקרונות ראשוניים בזמן חירום

מבוא

מלחמת "חרבות ברזל" פרצה במפתיע בתאריך 7.10.23. ביום זה נטבחו, נרצחו, נאנסנו, נשרפו ונהרגו בקרבות יותר מ-1,400 בני אדם³ וכמאתיים – תינוקות, ילדים, קשישים, נשים וגברים חפים מפשע – נחטפו.⁴ עשרות אלפי אנשים חוו זוועות קשות שטרם נודעו כמותן במדינת ישראל. תושבי ישראל מצויים בעיצומה של מלחמה וטראומה לאומית.

בתחילת הלחימה הקשה פינתה ישראל עשרות אלפי תושבים מכ-30 יישובים צמודי גדר בעוטף עזה ואת תושבי שדרות,⁵ עשרות אלפים מתושבי הדרום נאלצו לעזוב את בתיהם; ביום השני ללחימה ולנוכח ההתחממות הביטחונית בגזרת הצפון המליצו על פינוי של-21 יישובים ובהמשך את קריית שמונה.⁶ בעת כתיבת שורות אלו מתקיימים דיונים לגבי פינוי של יישובים נוספים. המפונים שוהים כעת במלונות, בכפרי נוער, בדירות זמניות, אצל מכרים ואצל משפחות זרות ובמגוון סידורי לינה. הם אינם יודעים אם יחזרו לביתם ומתי, ורבים מהם מתמודדים בימים אלה גם עם הזוועות שחוו, סידורי הלוויות והאבל, חיפוש אחר נעדרים והמשך המלחמה. למצב זה יש השלכות על הפליטים בארצם (עקורים), על החברה הישראלית, על הרשויות המקומיות והמעוצות האזוריות ועל המדינה.

מסמך זה מבקש להציג תובנות ועקרונות ראשוניים להתמודדות חירום הנדרשת מגופי הממשלה והמדינה, בהסתמך על ספרות מחקר אקדמית ועל דו"חות של ארגונים בינלאומיים וישראליים העוסקים בפליטים, בעקורים ובפינוי של תושבים בזמן מלחמה. **המסמך מתמקד בסוגיית פליטים בארצם (עקורים)** ולא במלחמה. הוא נכתב בשבוע השני ללחימה, ואף על פי שעדיין קיימת אי-ודאות רבה, הוא מציע תשתית ראשונית להתמודדות עם מצב החירום כדי להיטיב בהקדם האפשרי את מצבם של אלו שנאלצו לעזוב את ביתם בעל כורחם ושל החברה הישראלית כולה.

רקע על עקירה ועקורים פנימיים (פליטים בארצם) בהתאם להגדרות האו"ם

על פי העקרונות המנחים של האו"ם, **עקורים פנימיים** (Internally Displaced Persons – IDP's) הם "אנשים או קבוצות שנאלצו לברוח או לעזוב את בתיהם או את מקומות מגוריהם הרגילים, בגלל עימות מזוין או כדי להימנע מעימות כזה, מצבים של אלימות כללית, הפרה של

³ הודעת דובר צה"ל תא"ל דניאל הגרי מתאריך 21.10.23.

⁴ עינב חלבי, חמאס: יש בעזה בין 200 ל-250 שבויים מישראל, נשחרר בעלי אזרחות כפולה "כשיתאפשר", *ynet*, 16 באוקטובר 2023, <https://www.ynet.co.il/blogs/gazawar10mor/article/s1sgk11izp>.

⁵ עמי רוחקס דומבה, עדכוני מלחמה – חרבות הברזל: פינוי יישובי העוטף, *Israel Defense*, 8 באוקטובר 2023, <https://www.israeldefense.co.il/node/59816>.

⁶ יאיר קראוס והדר עדי, רשויות בצפון ממליצות לתושבים: "מי שנכוחותו לא נדרשת שיתפנה מהיישוב", *ynet*, 8 באוקטובר 2023.

זכויות אדם, אסונות טבע או אסונות מעשה ידי אדם, ושלא חצו גבול מדינה מוכר בינלאומי".⁷ הגדרה זו אינה מעניקה לעקורים פנימיים מעמד משפטי מיוחד מכיוון שהללו, בהיותם בתוך ארצם, נותרים זכאים לכל הזכויות כאזרחי מדינתם או כתושביה.⁸ **אולם במציאות זו של חירום נדרשות מדינות, וביניהן מדינת ישראל כיום, להכיר במצבם המיוחד של העקורים ולנקוט מדיניות חירום.**⁹

בסוף שנת 2022 חיו כ-71.1 מיליון בני אדם ברחבי העולם כעקורים פנימיים – עלייה של עשרים אחוזים בשנה.¹⁰ ב-7.10.23 פרצה בישראל מלחמת "חרבות ברזל", ובעקבותיה נאלצו עשרות אלפי אנשים – גברים, נשים, קשישים, ילדים ופעוטות – לעזוב את בתיהם (להלן, עקורים). נכון לכתיבת שורות אלו (21.10.23), המספרים המדויקים עדיין לא ידועים; עדיין מתקיימת מלחמה והעקורים ממשיכים לנוע. בימים אלו העקורים מתמודדים עם אבל, עם קבורת יקיריהם, עם הדאגה לשלום הנעדרים והחטופים ועם חוסר ודאות כללי, ועדיין אינם יודעים מתי, ואם בכלל, יוכלו לשוב לבתיהם.

חשוב לציין שהמושג "עקורים" הוא מושג מורכב, טעון ובעל קונטציות מגוונות בחברה הישראלית. במסמך זה נשתמש לסירוגין הן במושג עקורים - בשל ההקשר הבינלאומי וההתאמה לאמנות בינלאומיות, והן במושג "פליטים בארצם".

מאפיינים כלליים של דפוסי העקירה בישראל – תמונת מצב ראשונית

להלן תמונת מצב ראשונית של דפוסי העקירה בישראל במלחמת "חרבות ברזל":

- א. אלו שנאלצו לעזוב את בתיהם בדרום ישראל בימים הראשונים למלחמה, חוו את הלחימה בצורה ישירה, איבדו קרובים, עדיין אינם יודעים היכן כל בני משפחתם – חלקם חטופים ונעדרים – וביתם נהרס.
- ב. אלו שנאלצו לעזוב את בתיהם בדרום ישראל בימים הראשונים למלחמה, חוו את הלחימה בצורה ישירה חלקם איבדו קרובים, עדיין אינם יודעים היכן כל בני משפחתם – חלקם חטופים ונעדרים – וביתם לא נהרס כליל.

⁷ United Nations (1998). Guiding Principles on Internal Displacement, Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, <https://www.internal-displacement.org/sites/default/files/publications/documents/199808-training-OCHA-guiding-principles-Eng2.pdf>.

⁸ Guiding Principles on Internal Displacement (2005). *Refugee Survey Quarterly* 24 (3), pp. 197–205, <https://academic.oup.com/rsg/article-abstract/24/3/197/1635881>

⁹ Kalin, W. (2008). Guiding Principles on Internal Displacement, *Stud. Transnat'l Legal Pol'y* 38 (1), https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/spring_guiding_principles.pdf

Kälin, W. (2023). *Internal Displacement and the Law*, Oxford: Oxford University Press, <https://did.li/vkgZH>.

¹⁰ Internal Displacement Monitoring Centre (IDMC) (2023). *Global Report on Internal Displacement 2023*, Geneva: IDMC, <https://did.li/MvICN>.

- ג. אלו שנאלצו לעזוב (מדרום ומצפון) בעקבות החלטת המדינה לנוכח המלחמה.
ד. אלו שנאלצו לעזוב (מדרום ומצפון) בעקבות החלטה אישית לאחר שנים רבות של חיים תחת איום.
ה. אלו שנאלצו לעזוב בעקבות החלטה אישית בשלל חשש מהמצב הביטחוני.

מדינת ישראל בהקשר העקירה - תמונת מצב כללית וייחודית

מדינת ישראל הוקמה בשנת 1948, לאחר מלחמת העולם השנייה והשואה, והיא מהווה בית לאומי לעם היהודי. אף על פי שמדינת ישראל היא מדינה למודת מלחמות, המצב הנוכחי הוא מהקשים והטראומטיים שחוותה מאז הקמתה. בשל מאפייניה של מדינת ישראל, הסיטואציה של העקירה בה היא ייחודית. נציין גורמים מרכזיים שיש להתייחס אליהם בהקשר הישראלי בעת הזו:

1. גודלה של מדינת ישראל – לעומת מדינות אחרות בעולם שיש בהן עקורים, מדינת ישראל היא מדינה קטנה בשטחה. בעזיבת הבית מתנתקים העקורים ממקום מגוריהם אולם המרחקים הקצרים בישראל מאפשרים תחושה של קרבה לצד תחושה מתמשכת של חוסר מוגנות.
2. פילוג בחברה הישראלית – לפני פרוץ המלחמה, החברה הישראלית הייתה בעיצומו של משבר גדול מאוד שכלל תהליך של פילוג ופיצול חברתי בין קבוצות שונות.
3. "כיפת ברזל חברתית" – למרות השסעים, בזמן המלחמה החברה הישראלית מתאפיינת בלכידות חברתית, במשפחתיות ובחוסן קהילתי וחברתי רב, שבאו לידי ביטוי בשבועיים הראשונים של הלחימה. בתקופה זו מילאה החברה האזרחית הישראלית תפקידים רבים, ובעיקר את תפקידי המדינה.
4. מלחמות הן חלק מחיי היום-יום של החברה הישראלית. עקב מלחמות העבר ואירועים ביטחוניים, אזרחים רבים בישראל הם פוסט-טראומטיים. בין אזרחים אלו מצויים גם מי שנאלצו לעזוב את בתיהם בשל מלחמת "חרבות הברזל".
5. עולים רבים, בעיקר אלו שעלו לארץ בשנים האחרונות, חווים טראומה כפולה, הן בעקבות המלחמה הנוכחית והן בעקבות המלחמה המתקיימת בעת הזו בארץ מוצאם.¹¹
6. בין העקורים יש גם אזרחי ישראל דוברי ערבית, העשויים להתמודד עם תחושת איום כפולה, מתוך ישראל ומחוץ לה.
7. שפה – מרבית העקורים הם דוברי עברית. עם זאת, כמחצית מתושבי ישראל הם מיעוטים לשוניים ותרבותיים, אך רוב השירותים הציבוריים ניתנים בעברית בלבד. כ-

¹¹ להרחבה על סוגיה זו, יצא בקרוב נייר עמדה בשם "ממלחמה למלחמה - עולים במלחמת חרבות הברזל" מאת ד"ר סבטלנה צ'אצ'שווילי-בולוטין וד"ר רות תלמי-כהן.

500,000 איש בישראל חווים פערים וקשיים משמעותיים בקבלת השירותים, בהם שירותים חיוניים מצילי חיים.¹²

8. בקרב האנשים שנאלצו לעזוב יש גם מהגרי עבודה (עובדים בחקלאות, טיפול בקשישים) ומבקשי מקלט שאינם אזרחי ישראל ונמצאים תחת איום.

תובנות והמלצות להתמודדות עם עקירה – בתקופה הראשונה (זמן חירום)

המלצות ותובנות אלו מתבססות על ספרות המחקר האקדמית ועל דו"ח בינלאומי ומתייחסות לתקופה הראשונה של העקירה נוכח מלחמת "חרבות ברזל" בישראל בהתאם למודלים עכשוויים. לאור העובדה שהמלצות אלו נכתבו בשבועיים הראשונים למלחמה, יש צורך לתקף את דרך העבודה ולהתאימה בהמשך למציאות המשתנה על פי התפתחויות הלחימה.

1. הכרה בעקורים – מדינות נקראות להכיר בעקורים ובמצבים של עקירה פנימית ולהבטיח שהפעולה לטיפול בעקירה היא בעדיפות לאומית, תוך הכרה בכך שזוהי חובתה של המדינה כלפי אזרחיה ותושביה.¹³ בשל כך מדינת ישראל נדרשת להכיר בעקורים ובמצבם.

- כפי שנראה, בין העקורים כאלה שנאלצו לעזוב בעקבות הנחיית המדינה, ואילו אחרים שנאלצו לעזוב בעקבות חשש. מדינת ישראל צריכה להתייחס ל"פחד ממלחמה" ולתת מענה גם לעקורים שאינם עומדים בהכרח בהגדרות הפורמליות. חשוב לזכור שרבים מתושבי הדרום והצפון חיים שנים רבות תחת איום ביטחוני, חלקם פוסט-טראומטיים ממלחמות קודמות, ולכן יש לשים לב ליחידים מעבר להגדרה הרחבה.

2. על המדינה להקים מנהלת מתכללת הכוללת:

- מערכת שבה נאספים ומנוהלים כל הנתונים והצרכים של העקורים.¹⁴ מנהלת זו צריכה למפות את המצב ולתת מענה לאומי נגיש לעקורים ולרשויות בכל תחומי החיים, כגון דיור, חינוך, תעסוקה, הגנה סוציאלית ושירותי בריאות.
- מערכת המתכללת את המענים לעקורים במגזרים השונים כגון: מגזר פרטי, ארגונים הפועלים ללא כוונת רווח ואינם חלק ממוסדות המדינה, השלטון המקומי ואינדיבידואלים.¹⁵ פלטפורמה זו צריכה לכלול נציגים של פליטים

¹² להרחבה על סוגיה זו, ניתן לפנות לד"ר טניה ווינובה, אוניברסיטת בר-אילן, המכון להגירה ושילוב חברתי והקואליציה להנגשה לשונית, tanya.voinov@gmail.com.

¹³ Kälin, W. (2023). *Internal Displacement and the Law*, Oxford: Oxford University Press, <https://did.li/vkgZH>.

¹⁴ Hlibko, S., Rozghon, O. & Podrez-Riapolova, I. (2022). Problems of the Implementation of Economic Rights of Internally Displaced Persons, *Law and Innovative Society* 1, (18), <https://apir.org.ua/index.php/lais/article/view/348/322>.

¹⁵ Orchard, S. E. & Stringer, L. C. (2016). Challenges to Polycentric Governance of an International Development Project Tackling Land Degradation in Swaziland, *Ambio* 45(7), pp. 796-807, <https://doi.org/10.1007/s13280-016-0791-8>.

בארצם ולהתייחס כל הזמן למגוון הצרכים המשתנים המגיעים מהשטח. נוסף על כך, מומלץ ללמוד את המענים שנוצרו במגזר הפרטי, השלישי והרביעי, ועל המדינה לאמץ חלק מהם ולייצר שיתופי פעולה. שיתוף ידע ויצירת הזדמנויות לשותפויות מעורבות יתרמו לא רק לאוכלוסיית העקורים אלא גם לחיזוק המדינה והחברה.

- הקמת מערך של מענה לתקופה הראשונה למשפחות המארחות, לנותני שירות שאינם עוסקים בתחום הטיפול ולמתנדבים. חשוב להדגיש שהמשפחות המארחות ואנשים שלא עסקו בתחום הטיפול מתמודדים עם סוגיות מורכבות, חדשות וקשות שאין להם כלים להתמודד איתן, כדוגמת היבטים כלכליים ונפשיים. באחריות המדינה לתת להם מענה הן עבורם והן עבור הפליטים בארצם.

- המדינה צריכה להקים מערכת בדיקה, בקרה (גם אם מדגמית) וביקורת שוטפת לניצול יעיל של הכספים על פי המטרות להן יועדו. כמו כן, יש להקפיד על בקרת איכות של השירותים והסחורות שנרכשו מכספים אלו.

3. קבלת החלטות של המדינה במצב ראשוני של עקירה צריכה להתבסס על פי טווחי זמן קצר ובינוני בתחומים כגון: הדיור, התעסוקה, ההגנה הסוציאלית, החינוך ושירותי הבריאות, וזאת כדי לתת מענים פרקטיים ותחושת ביטחון.¹⁶

4. לרשויות מקומיות ומועצות אזוריות חשיבות מכרעת בטיפול בפליטים בארצם – על המדינה להכיר בכך שלרשויות מקומיות ומועצות אזוריות יש תפקיד מכריע בהתמודדות עם הפליטים בארצם.¹⁷ בהתאם, על המדינה לתמוך ולחזק את הרשויות המקומיות והמועצות האזוריות הקולטות את הפליטים בארצם. יש לתת אוטונומיה בהתאם למדיניות שנקבעת ולסייע להן בתקציבים ייעודיים לטובת מתן מענים ראשוניים ומותאמים לפליטים בארצם. יש לקחת בחשבון, שחלק מהפליטים בארצם אולי ישתלבו בעתיד ברשויות מקומיות ובמועצות אזוריות אלו.¹⁸

5. "כיפת ברזל חברתית" – ארגוני המגזר הפרטי, השלישי והרביעי ותושבי מדינת ישראל לקחו על עצמם אחריות אקטיבית במהלך השבועיים הראשונים, סייעו לעקורים בכל תחומי החיים והקימו חמ"לים אזרחיים. יש לזכור שהתנדבותם של המגזר הפרטי, השלישי והרביעי ושל תושבי מדינת ישראל מוגבלת בזמן/באנרגיה/בכסף, ואי

¹⁶ Galiahetov, I. (2022). Content Characteristics of the Rights of Internally Displaced Persons and Host Territorial Communities, *Analytical and Comparative Jurisprudence* (4), pp. 63-68, <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.11>.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Girard, L. (2023). The role of local and regional governments in protecting internally displaced persons (IDPs). Council of Europe. Retrieved from <https://rm.coe.int/the-role-of-local-and-regional-governments-in-protecting-internally-di/168097f950>. <https://did.li/Cgxaa>.

- אפשר להתבסס עליה לאורך זמן. לכן המדינה חייבת לקיים את חובתה ולטפל בנושא.
6. המדינה חייבת לשתף את קהילת העקורים בתהליכי קבלת החלטות.¹⁹ המדינה צריכה ליצור הזדמנויות לעקורים להשתתף באופן פעיל בתכנון, ביישום ובהערכה של תוכניות ומדיניות המשפיעות על חייהם.
7. מחקרים מראים שיש לתת מענים המאפשרים שגרה ועצמאות לעקורים ולהימנע מיצירת תלות בסיוע (למשל, בישול, כביסה וכו').²⁰
8. העקורים כקבוצה הטרוגנית – יש לשים לב שאף על פי שמדובר בקבוצה אחת של עקורים, יש בתוכה גיוון רב כמשתקף בחברה בישראל. בין היתר גיוון זה כולל לדוגמה: מקימי היישובים, משפחות שעברו שכול הקשור למצבים ביטחוניים, קשישים, ניצולי שואה, אנשים עם צרכים מיוחדים, עולים חדשים ועולים ותיקים שאינם דוברי עברית, מהגרי עבודה ומבקשי מקלט. המענים לעקורים צריכים להיות מותאמים ולשלב גישות מגיבות ומכילות לצרכים ולמאפיינים ספציפיים.
9. חלק מהעקורים אינם דוברי עברית כשפת אם, ולכן חשובה מאוד נגישות לשונית ותרבותית ביצירת המענים.
10. חשוב לשים לב שישנם עקורים שהתמקמו במקומות החירום כקהילה, לעומת כאלה שעזבו כבודדים ובמקומות בהם שוהים אין להם כמעט תמיכה קהילתית/משפחתית.
11. עקירה עשויה להעמיק מתחים בין קבוצות שונות וליצור ו/או לשעתק את ההיררכיות הקיימות. המקומות בהם מתגוררים העקורים בחירום, הדרך בה קיבלו והשיגו משאבים ראשוניים, ולעיתים אף חלוקת משאבים בימים הראשונים בצורה לא שוויונית עלולים להעמיק את המתחים בין הקבוצות השונות. כבר עכשיו נשמעים קולות ראשוניים של תחושת תסכול בין יחידים וקבוצות העקורים בנושא זה. יש לנסות ולמפות בכל מקום אירוח את הנושא ולתת את המענים המתאים.
12. רוב העקורים נמצאים במצב של כאוס וחוסר ודאות מוחלטים. חלקם אף נמצאים בעיצומם של שכול וחיפוש אחר קרובי משפחה שנחטפו ושלא ידוע מה מצבם. יש ביניהם ילדים שאיבדו את הוריהם או בני משפחה אחרים. בשל כך יש להקים מייד מערך סיוע נפשי לאומי מותאם לטיפול בטראומה ולטפל בצרכים הפסיכו-סוציאליים של העקורים שנפגעו מהמלחמה. מערך זה יכול לכלול מתן תמיכה בבריאות הנפש,

¹⁹ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2001). Guiding principles on internal displacement. Retrieved October 22, 2023, from <https://www.unhcr.org/media/guiding-principles-internal-displacement>.

²⁰ Dunn, E. (2014). Humanitarianism, Displacement, and the Politics of Nothing in Postwar Georgia, *Slavic Review* 73(2), pp. 287-306, <https://doi.org/10.5612/slavicreview.73.2.287>.

ייעוץ טראומה ותוכניות שיקום פסיכו-סוציאליות²¹ כדי לעזור לאנשים להתמודד עם ההשפעה הפסיכולוגית של עקירה וקונפליקט.²²

13. **נשים וילדים מוגדרים כקבוצות פגיעות** במיוחד במציאות של עקירה ופליטות²³. בשבועיים האחרונים התנדבו אלפי אנשים עם העקורים. לעיתים ללא פיקוח ובקרה על קיומם של תעודות ו/או הסמכות ו/או רישיונות מתאימים ו/או הימצאותן של תעודות יושר נדרשות. יש לבצע בדיקה מקצועית ומהירה כדי לוודא מתן טיפול מקצועי, בטוח והולם ע"י אנשי מקצוע מוסמכים ומנוסים בלבד לנפגעים, ובפרט כאשר מדובר בטיפול בילדים ובנשים.

14. יש צורך לתת מענה ייחודי ומיידי לילדים, ובמיוחד לילדים שנותרו יתומים.²⁴

15. **התאמת מערכת החינוך**²⁵ – יש לפעול במהירות האפשרית כדי להחזיר את הילדים לשגרת לימודים. קיימות מגוון אפשרויות כמו המשך למידה מקוונת בהתאם למקומות היישוב הקודמים ולכיתות האם או שילוב התלמידים בבתי ספר במקום שבו הם שוהים באופן זמני. יש לאפשר להורים בחירה בנושא ולסייע לרשויות המקומיות.

יש להכשיר את הצוות החינוכי לתת מענה מיידי להתמודדות עם מלחמה וטראומה. בהתאם לכך חשוב מאוד שכל מורה ילמד מי התלמיד שמגיע, מה חווה ואם איבד קרובי משפחה או חברים.

על הצוות החינוכי לקיים שיח עם הורי התלמידים שאינם עקורים ועם הורי העקורים.

בנוסף, יש לתת **מענים ייעודיים ומותאמים** גם בתחומים נוספים כמו **דיוור, רווחה, בריאות, תעסוקה** שאינם מפורטים במסמך זה.

לסיכום: המסמך נכתב בשבועיים הראשונים ללחימה, במצב שבו אי הבהירות גוברת על הבהירות. החברה הישראלית נמצאת בעיצומה של טראומה לאומית. גם מי שלא הושפע באופן ישיר מהמלחמה ולא עקר בעצמו חווה אותה באופן משני ושלישוני. תיפקודה של "כיפת הברזל החברתית" הוכיח את החשיבות של החוסן החברתי. על המדינה לתת מעטפת רב תחומית, מקצועית, מהירה, יעילה ונגישה לפליטים בארצם ולהשקיע בחיזוק חוסנה של החברה הישראלית כולה. מסמך זה מציג כלים ראשונים להתמודדות עם פליטים בארצם-עקורים במדינת ישראל בהסתמך על ספרות מחקר ודו"חות בנ"א.

²¹ קוטנר, רן ואברהמי-מרום, ענת. (2022). לכידות חברתית לחיזוק החוסן בישראל: מגמות, אתגרים, הזדמנויות והמלצות. מכון מרחבים. <https://did.li/QzZNf>

²² ראו לעיל הערה 8.

²³ Buscher, D., & Makinson, C. (2006). Protection of IDP women, children and youth. *Forced Migration Review*, 24, 15.

²⁴ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2001). Guiding principles on internal displacement. Retrieved October 22, 2023, from <https://www.unhcr.org/media/guiding-principles-internal-displacement>.

²⁵ הדגש בתחום החינוך נכתב בעקבות התמחותה של ד"ר סבטלנה צ'אצ'אשווילי-בולוטין בתחום.